

Original Article

**An Analysis of Two Fragments of an Early *Jung* and Its Persian *Rubāʿīs*
(Manuscript No. 3775 from the Esmāʿil Saʿīb Library and Manuscript No. F.738
from the Istanbul University Library)**

Ali Rahimi Varyani¹

1. Introduction

Throughout the history of Persian language and literature, the *rubāʿī* (quatrain) has enjoyed special popularity among both the lay and literati. This popularity has also introduced certain challenges and complexities to this poetic form over time. One such challenge is the issue of “wandering” *rubāʿīs*, that is, quatrains attributed to more than one poet. Studying these wandering *rubāʿīs* is only feasible with the aid of all available ancient sources.

At various times, literature enthusiasts in Persian-speaking communities have compiled anthologies of different types of poetry and prose. The *rubāʿī* has often held a special place in such collections and anthologies. In addition to collections exclusively dedicated to *rubāʿīs* of various poets, many *safīne* compilers have allocated sections to *rubāʿīs*. The abundance and significance of scattered *rubāʿīs* in ancient *safīnes* necessitate independent research on them.

The two manuscripts examined in this study are valuable examples of such sources. These two manuscripts, namely Manuscript No. 3775 from the Esmāʿil Saʿīb Library in Turkey and Manuscript No. F.738 from the Istanbul University Library, are originally two parts of the same *Jung*. According to the Esmāʿil Saʿīb manuscript, the *Jung* was transcribed in 681 AH (1282/83) by a literary figure, likely from Anatolia, named Yunus ibn Abi Bakr.

2. Literature Review

Both fragments of this *Jung* have previously been introduced in detail and separately, with references to the connection between these two manuscripts. The Esmāʿil Saʿīb manuscript is one of the sources used by J. Bashari in his edition of *Poetic Translation of Imam Ali's Will to Imam Husayn*, where he extensively introduces this manuscript in the introduction (Seyyed Hasan Ghaznavi, 681AH/1282-83: XXXVI-XLIV). Furthermore, S. A. Mirafzali, discussing a quatrain attributed to Khayyam found in this source, briefly describes and mentions this manuscript (Mirafzali, 1382/2003: 49). The manuscript from Istanbul University Library has been meticulously introduced by Mohammad Afshin Vafae in his note on Ferdowsi's satire in this *Jung* (Afshin Vafae, 1400/2021: 163-172).

3. Research Methodology

In the present study, all *rubāʿīs* from the two fragments of this *Jung* have been edited and compared with other ancient sources to provide a comprehensive report on their attributions. Finally, an analysis of the status of these *rubāʿīs* from this ancient source is presented based on the collected information.

4. Discussion

In total, the two parts of this *Jung* contain 59 *rubāʿīs* (excluding those in *Niṣāb al-Ṣibyān*), with only four *rubāʿīs* in the first part (the Esmāʿil Saʿīb manuscript) having attributed authors. Among known *rubāʿī* collections, this *Jung* shows the closest affinity to *Nuzhāt al-Majālis*, sharing 16 *rubāʿīs* out of 59.

As mentioned, the *Jung* contains four *rubāʿīs* with attributed authors, each of significant importance. Apart from the *rubāʿī* attributed to Khayyam, the other three which are attributed to Mahsati, Ayyuqi, and Kamal Ismaʿil do not appear in other ancient sources by these poets' names, making this *Jung* unique in this regard.

1. PhD Candidate of Persian Language and Literature, University of Tehran, Tehran, Iran; email: varyani@ut.ac.ir

 ORCID 0009-0003-5915-0740

 10.48308/hjlit.2024.235759.1310

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

The scribe (compiler) of the *Jung* has generally refrained from naming the poets of the *rubā'īs*, transferring most without attribution. In this study, the authorship of some of these *rubā'īs* has been identified with the help of other sources, with Kamal Isma'il contributing the most with 15 *rubā'īs*. Nonetheless, many *rubā'īs* appear only in this source and are absent in other ancient texts. Recording and preserving these *rubā'īs* in this *Jung*, even without the names of the poets, is valuable.

The *Jung* contains *rubā'īs* that share one or more half-verses with *rubā'īs* in other sources, indicating that poets might have borrowed from each other—a practice common among early Persian poets, though more prominent and problematic in the *rubā'ī* form due to its brevity. These borrowings often led to confusion and uncertainty among literary scholars regarding the correct attribution of these *rubā'īs*.

5. Conclusion

Compiling and editing collections of Persian and Arabic poetry and prose was widespread in Anatolia during the 7th, 8th, and 9th centuries AH (13th-15th centuries AD). The numerous surviving collections from this period and region suggest that the *rubā'ī* had a particular appeal among literature enthusiasts in that area. The number of *rubā'īs* in the two parts of the *Jung* under study is significant relative to the remaining folios of the collection.

The number of shared *rubā'īs* between the studied *Jung* and *Nuzhat al-Majālis* may indicate Yunus ibn Abi Bakr's use of this *Jung*. However, discrepancies in attribution and recording of some shared *rubā'īs* prevent a definitive conclusion.

As discussed, the attributions in this *Jung* are all significant and mostly unique. Additionally, the unnamed *rubā'īs* found exclusively in it are noteworthy and important. Some of these *rubā'īs* might be the work of local poets from the region where the *Jung* was compiled (Anatolia).

Keywords: *rubā'ī*, wandering *rubā'īs*, collection, *Jung*, *safīne*.

دوفصلنامه تاریخ ادبیات

دوره ۱۷، شماره ۱، (پیاپی ۸۸ / ۱) بهار و تابستان ۱۴۰۳

مقاله علمی - پژوهشی

صفحه ۱۱۵ تا ۱۳۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۵/۳۰

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۲/۳۰

بررسی دو پاره از یک جنگ کهن و رباعیات فارسی آن* (دستنویس شماره ۳۷۷۵ کتابخانه اسماعیل صائب و نسخه شماره F.738 کتابخانه دانشگاه استانبول)

علی رحیمی واریانی^۱

چکیده

در طول تاریخ زبان و ادبیات فارسی، رباعی از مقبولیت و محبوبیت خاصی در میان مردم عادی و اهل ادب برخوردار بوده است. بخشی از چالش‌ها و پیچیدگی‌هایی نیز که این قالب در سیر تاریخی خود با آن روبه‌رو بوده، برخاسته از همین محبوبیت است. یکی از این چالش‌ها، مشکل «سرگردان» بودن برخی از رباعیات است؛ یعنی رباعیاتی که به بیش از یک شاعر منسوب است. بررسی رباعیات سرگردان جز به یاری تمام منابع کهن موجود امکان‌پذیر نیست. در ادوار مختلف، ادب‌دوستان در جوامع فارسی‌زبان گزیده‌هایی از انواع نظم و نثر گرد آورده‌اند. قالب رباعی در این مجموعه‌ها و گزیده‌ها غالباً جایگاهی خاص داشته است. دو دستنویس بررسی شده در پژوهش حاضر نمونه‌هایی ارزشمند از این دست منابع هستند. این دو دستنویس در واقع دو پاره جدا افتاده از یک جنگ هستند که آن را شخصی به نام یونس بن ابی‌بکر که احتمالاً از اهالی آتاتولی بوده، در سال ۶۸۱ق گردآوری و کتابت کرده است. در پژوهش حاضر تمام رباعیات دو پاره باقی‌مانده از این جنگ (۵۹ رباعی) تصحیح شده و با جست‌وجوی این رباعیات در دیگر منابع کهن، گزارشی جامع از وضعیت انتساب آنها ارائه شده است. در این مقاله نشان داده شده که از میان چهار رباعی با نام جنگ، سه رباعی که به نام مهستی، عیوقی و کمال اسمعیل است، تنها در این منبع به این شاعران نسبت داده شده و این مسئله بر اهمیت این جنگ می‌افزاید. از دیگر دستاوردهای این پژوهش ارائه نمونه‌هایی از اخذ و اقتباس رباعی سرایان از یکدیگر و بیان تأثیر این مسئله بر سرگردانی برخی از رباعیات است.

کلیدواژه‌ها: رباعی، رباعیات سرگردان، مجموعه، جنگ، سفینه.

۱. مقدمه

رباعی را شاید بتوان اجتماعی‌ترین قالب شعری در ادب فارسی به شمار آورد؛ قالبی که به سبب کوتاهی، فشردگی، تأثیرگذاری، سهولت در سپردن به حافظه و تنوع مضامین قابل بیان در آن، در لحظه لحظه زندگی اقشار مختلف جامعه حضوری پررنگ داشته است. اینگونه است که بسیاری از شعرا، غالب یا تمام اندیشه‌ها و عواطف خود را در این قالب بیان کرده‌اند. همچنین ادب‌دوستانی که به جمع و تدوین مجموعه‌هایی از گزیده اشعار شاعران نام‌آشنا و ناآشنا همّت گمارده‌اند، به این قالب توجه ویژه‌ای داشته‌اند. در کنار مجموعه‌هایی که صرفاً به رباعیات شاعران مختلف اختصاص یافته است، بسیاری از مدونان سفینه‌ها بخشی از مجموعه خود را به رباعیات اختصاص داده‌اند. از این میان می‌توان به بخش

^۱ این مقاله مستخرج از رساله دکتری نگارنده با عنوان «شناسایی، تحقیق و تصحیح رباعیات فارسی در سفینه و مجموعه‌های ادبی کهن تا سال ۸۰۰ق» است.

۱. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

پایانی مجموعه شماره ۲۰۵۱ کتابخانه ایاصوفیا (شامل ۷۶۸ رباعی)، باب بیست‌وهشتم مونس الاحرار جاجرمی (شامل ۴۶۷ رباعی)، بخش پایانی سفینه شماره ۹۰۰ کتابخانه مجلس (شامل ۲۵۳ رباعی) و ... اشاره کرد که از نظر تعداد رباعی خود می‌تواند یک رباعی‌نامه مستقل به حساب بیاید. همچنین کثرت و اهمیت رباعیات پراکنده در دل سفینه‌های کهن شعری، انجام پژوهشی مستقل درباره آنان را ایجاب می‌کند. جنگ‌ها و سفینه‌های کهن شعری دریایی از میراث ادبی زبان فارسی هستند که در آنها دُرری گرانمایه یافت می‌شود. چه بسیارند ابیات و اشعاری که از دیوان شاعران فوت شده، اما در این ذخایر ارزشمند محفوظ مانده‌اند. از دیگر جنبه‌های اهمیت این منابع می‌توان به ضبط‌های منحصر به فرد اشعار شناخته شده اشاره کرد که نشان از اصالت منابع مورد استفاده تدوین‌کنندگان این مجموعه‌ها دارد. همچنین در این مجموعه‌ها اسامی و شعر شاعران گمنام بسیاری را می‌توان یافت که در هیچ منبع دیگری نام و نشانی از آنها نیست و تنها به لطف همین مجموعه‌ها نام و اثرشان برای ما به یادگار مانده است. این شاعران گمنام که به سبب کوتاهی رباعی، بیشتر در این قالب طبع آزمایی کرده‌اند، غالباً از اهالی منطقه‌ای هستند که آن مجموعه آنجا تدوین شده است. این ویژگی مخصوصاً در سفینه‌های گردآوری شده در ناحیه آتاتولی، چشم‌گیر و قابل توجه است و سندی از گستره نفوذ زبان و ادب فارسی در نواحی و ادوار مختلف به شمار می‌آید. همچنین این مجموعه‌ها و اشعار گزینش و ثبت شده در آنها، تا حدودی نشان از ذوق جامعه ادبی در دوره‌های مختلف دارد.

رباعیات مندرج در این منابع از جنبه‌ای دیگر نیز دارای اهمیت است. چنان‌که پیش از این بیان شد، قالب رباعی شیوع و مقبولیتی خاص در میان عوام و خواص داشته است و به همین اندازه، مشکلات و موانع موجود در مسیر پژوهش‌های مربوط به آن نیز گسترده‌تر و متنوع‌تر از دیگر حوزه‌های پژوهش ادبی است. یکی از این مشکلات مسئله رباعیات سرگردان است که تا حدودی زائیده همین مقبولیت و محبوبیت است. مسئله رباعیات سرگردان مهم‌ترین چالش حوزه رباعی‌پژوهی است. گره انتساب برخی از رباعیات مشهور ادب پارسی در ادوار مختلف چنان کور شده است که به‌سختی می‌توان نظری درباره سراینده اصلی آنها ابراز کرد. یکی از منابعی که در مورد این گره‌های کور می‌تواند تا حدودی گشاینده باشد، همین مجموعه‌های شعری کهن است. گاهی تنها حضور یک رباعی، حتی بدون ذکر نام سراینده، در یک مجموعه کهن کمک‌کننده است و انتساب آن رباعی را به شاعرانی که پس از تاریخ تدوین آن منبع می‌زیسته‌اند، منتفی می‌کند.

۲. دو پاره از یک جنگ و پیشینه پژوهش درباره آنها

دستنویس شماره ۳۷۷۵ کتابخانه اسماعیل صائب ترکیه و نسخه شماره F.738 کتابخانه دانشگاه استانبول در اصل دو پاره از یک جنگ هستند. آنگونه که در نسخه کتابخانه اسماعیل صائب آمده، این جنگ در سال ۶۸۱ ق کتابت شده و کاتب آن ادیبی احتمالاً از اهالی آتاتولی به نام یونس بن ابی‌بکر است. نسخه این جنگ احتمالاً اصلی است و کاتب و گردآورنده آن یک نفر است. هر دو پاره این جنگ پیش‌تر به صورت مفصل و مجزاً معرفی شده و در این معرفی‌ها به پیوند این دو نسخه اشاره شده است؛ نوع خط، شیوه جدول‌بندی، کتابت و... نیز این احتمال را تأیید می‌کند. نسخه کتابخانه اسماعیل صائب یکی از منابع بشری در تصحیح ترجمه منظوم وصیت امام علی به امام حسین (علیهما السلام) بوده و ایشان در مقدمه این اثر این دستنویس را مفصلاً معرفی کرده است (سیدحسن غزنوی، ۱۳۸۹: سی‌وشش - چهل و چهار). دانش‌پژوه نیز هنگام فهرست کردن میکروفیلم این نسخه که به شماره ۲۷۵ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نگهداری می‌شود، به شکلی مختصر درباره این نسخه و محتویات آن توضیح داده است (دانش‌پژوه، ۱۳۴۸، ج ۱: ۴۴۹). البته در این معرفی اسم کاتب به اشتباه یوسف نوشته شده که درست آن، یونس است. همچنین میرافضلی به بهانه رباعی خَیام در این منبع، مختصری درباره آن نوشته و از آن یاد کرده است (میرافضلی، ۱۳۸۲: ۴۹). دستنویس کتابخانه دانشگاه استانبول را نیز افشین‌وفایی در یادداشتی که درباره هجوماً فردوسی در این جنگ نوشته، با دقت معرفی کرده است (افشین‌وفایی، ۱۴۰۰: ۱۶۳ تا ۱۷۲).

۳. گزارشی از رباعیات فارسی دو دستنویس

در نوشته حاضر تنها بخش‌هایی از این دو نسخه که حاوی رباعی است معرفی و بررسی می‌شود و در مورد دیگر بخش‌ها و مندرجات نسخ، خوانندگان به منابع یادشده ارجاع داده می‌شوند.

۳-۱. نسخه کتابخانه اسماعیل صائب

این دستنویس که ۶۵ برگ دارد، در پنج موضع دارای رباعی است:

۱. برگ‌های ۶ر تا ۷پ. بر روی برگ ۶، یک رباعی و پشت این برگ یک رباعی دیگر بدون ذکر نام سراینده، در حاشیه متن کتابت شده است. بر روی برگ ۷، پنج رباعی با عنوان «و قال» آمده است. این عنوان که برای رباعیات این جُنگ زیاد به کار رفته و در مجموع ۱۷ رباعی دارای آن است، در این منبع به شاعر خاصی اشاره ندارد. پشت برگ ۷، چهار رباعی دارد که سه رباعی نخست به ترتیب به نام خَیام، مهستی و عیوقی است و رباعی آخر عنوان «و قال» دارد.

۲. برگ ۱۵پ و ۱۶ر. در پشت برگ ۱۵، دو رباعی بدون ذکر نام سراینده آمده که هر دو از اثر اخسیکتی است. در روی برگ ۱۶ نیز سه رباعی با عنوان «و قال» کتابت شده است.

۳. برگ ۱۷ر. در این صفحه شش رباعی آمده است که جز یک رباعی، همه عنوان «و قال» دارند.

۴. برگ ۱۸ر و پ. بر روی برگ ۱۸، چهار رباعی و پشت این برگ پنج رباعی بدون ذکر نام سراینده کتابت شده است.

۵. برگ ۳۷ر. در این صفحه، در کنار عنوان شرح قصیده العروس، دو رباعی نوشته شده که یکی بدون عنوان و دیگری به نام کمال اسمعیل است.

از برگ ۵۶پ تا انتهای نسخه نیز به نصاب الصبیان ابونصر فراهی اختصاص دارد. در میان اشعار این بخش نیز تعدادی رباعی و ابیاتی بر وزن رباعی وجود دارد.

در دستنویس کتابخانه اسماعیل صائب جمعاً ۳۳ رباعی (بدون احتساب اشعار نصاب الصبیان) آمده که از این میان تنها چهار رباعی نام سراینده دارد.

۳-۲. نسخه کتابخانه دانشگاه استانبول

این نسخه که ۳۰ برگ دارد، در چهار موضع دارای رباعی است:

۱. برگ ۲۱پ. در این صفحه هفت رباعی بدون ذکر نام سراینده آمده که همه از کمال اسماعیل است.

۲. برگ ۲۲پ. در این صفحه ده رباعی بدون نام سراینده، به شکل چلیپا و با قلمی قرمز در میان یک غزل با مطلع (ماه‌رویا به سر خویش کنی...) کتابت شده است.

۳. برگ ۲۶ر. در این صفحه چهار رباعی بدون ذکر نام سراینده، این بار با قلمی سیاه و چلیپاوار، در میان غزلی از نظامی کتابت شده است.

۴. برگ ۲۷ر و پ. روی برگ ۲۷ سه رباعی و پشت این برگ دو رباعی بدون ذکر نام سراینده، در حاشیه قصیده‌ای از سنایی آمده است.

در دستنویس کتابخانه دانشگاه استانبول مجموعاً ۲۶ رباعی آمده که هیچ کدام نام سراینده ندارد. از این میان ۱۲ رباعی در منابع دیگر به کمال اسماعیل منسوب است (۱۱ رباعی در دیوان کمال اسماعیل نیز آمده و یک رباعی در نزهةالمجالس به کمال اسماعیل نسبت داده شده است).

۴. متن رباعیات فارسی دو دستنویس

در ادامه، متن رباعیات فارسی دو نسخه همراه گزارشی از وضعیت هر یک از رباعیات در دیگر منابع ارائه می‌شود. توضیح اینکه در نقل رباعیات، برای سهولت در خوانش، رسم‌الخط امروزی اعمال شده است.

۴-۱. دستنویس شماره ۳۷۷۵ کتابخانه اسماعیل صائب

چندین غم بیهوده مخور، شاد بزی
 اندر ره بیداد تو با داد بزی
 چون حاصل و محصول جهان نیستی است
 انگار که نیستی و آزاد بزی
 این رباعی در میان رباعیات خیّام در طربخانه آمده است (رشیدی، ۱۳۶۷: ۱۳۸). همچنین، در نزهةالمجالس یک رباعی با همین قافیه و ردیف، به نام «معزی» آمده که در مصرع آخر با رباعی فوق مشترک است (شروانی، ۱۳۷۵: ۱۵۲).

[۲]

وقت طرب است و موسم می خوردن
 بلبل ز نشاط می فرزند گردن
 طبع تر شاخ بین که از سرمستی
 افتان خیزان شکوفه خواهد کردن
 رباعی فوق در سفینه کهن رباعیات، به نام «شمس گنجه» آمده است (۱۳۹۵: ۱۳۶). در جُنگ شماره ۲۸۰ کتابخانه چلبی نیز این رباعی بدون ذکر نام سراینده نقل شده است (المتطّیب، ۷۶۳ق: ۲۷پ).

[۳]

وقال
 بیرون ز تحیر ای پسر چیست بگو
 واقف شده بر کار جهان کیست بگو
 هرگز به خوشی شبی کسی زیست بگو
 کو روز دگر به درد نگرست بگو
 بیت دوم این رباعی در لباب الالباب، بدون ذکر نام سراینده آمده است (عوفی، ۱۳۳۵: ۹۶). در روح‌الازواج نیز این رباعی نقل شده است (سمعانی، ۱۳۶۸: ۳۴). البته این رباعی در برخی از نسخ کهن روح‌الازواج موجود نیست و احتمال دارد الحاقی باشد (نک: صفری آق قلعه، ۱۳۹۵، ج ۲: ۱۳۷۳). میرافضلی به سبب مضمون خیّامانه رباعی، آن را در کتاب رباعیات خیّام و خیّامانه‌های پارسی، نقل و بررسی کرده است (میرافضلی، ۱۳۹۹: ۴۶۱).

[۴]

وقال
 از آمده‌ها ترش مکن چهره خویش
 وز نامده‌ها آب مکن زهره خویش
 بستان تو ز چرخ بی‌وفا بهره خویش
 زآن پیش که دهر برکشد دهره خویش
 این رباعی در میان منابع کهن، در سفینه کهن رباعیات به خیّام نسبت داده شده است (۱۳۹۵: ۱۱۸). گردآورنده طربخانه نیز آن را در مجموعه خود نقل کرده است (رشیدی، ۱۳۶۷: ۴۴). در دیوان کمال اسماعیل یک رباعی با همین ردیف و قافیه آمده که در بیت دوم، با کمی تفاوت و جابه‌جایی دو مصرع بیت، مطابق رباعی فوق است (کمال‌الدین اسماعیل، ۱۳۹۹: ۳۶۹). در میان پژوهش‌های معاصر نیز سیدعلی میرافضلی این رباعی را در کتاب رباعیات خیّام و خیّامانه‌های پارسی، نقل و بررسی کرده است (میرافضلی، ۱۳۹۹: ۲۷۷).

[۵]

وقال
 ای برده گل از رخان گل‌رنگ تو رنگ
 و آمد به فغان از دل چون سنگ تو سنگ
 هرگز نکنم رها من از چنگ تو چنگ
 تا لب نهم بر دهن تنگ تو تنگ
 در میان رباعیات کمال اسماعیل یک رباعی هست که در مصرع نخست، با اندکی اختلاف، با رباعی فوق مشترک است (نک: کمال‌الدین اسماعیل، ۱۳۹۹: ۲۹۴).

وقال
 ای دوست به بوستان برافکن نظری
 امروز مثال من و تو چون گل دان

[۶]
 تا گل بینی شکفته بر هر شجری
 فردا نه ز ما بود نه از گل اثری

وقال
 گفتم به شکوفه در بهاران سحری
 بویش به زبان حال گفتا که منم

[۷]
 کای آمده زآن جهان ز یاران خبری
 رآنها خبری که نیست زیشان^۱ اثری ۷

خیام
 زاهد نکند به زهد سود ای ساقی
 پر کن قدح نبید زود ای ساقی

[۸]
 زیرا که قدر عمل نمود ای ساقی
 کاندرازل آنچه بود، بود ای ساقی

این رباعی در نزهةالمجالس به نام «معزی» آمده (شروانی، ۱۳۷۵: ۱۸۴) که این انتساب احتمالاً خطای جمال خلیل شروانی است. گردآورنده سفینه گنج‌بخش در کنار منبع مورد بررسی، از دیگر منابع کهنی است که رباعی را با اختلاف در بیت نخست، به خیام نسبت داده است (سفینه اشعار: ۹۳). در کلیات شمس یک رباعی با همین قافیه و ردیف آمده که در مصرع آخر با رباعی فوق مشترک است. به نظر می‌آید در این رباعی، مولانا رباعی خیام را پاسخ گفته است (مولانا، ۱۳۷۸، ج ۸: ۳۰۹). به سبب انتساب این رباعی در منابع کهن به خیام، میرافضلی در کتاب رباعیات خیام و خیامانه‌های پارسی آن را نقل و بررسی کرده است (میرافضلی، ۱۳۹۹: ۳۱۳).

مهستی
 گر چشم چو آهوت وفا داشتی
 با ما چه کنی به حسن روبه‌بازی

[۹]
 از خوی پلنگ دست واداشتی
 ای یوسف روزگار گرگ‌آشتی

تا جایی که نگارنده جست‌وجو کرده، دستنویس کتابخانه اسماعیل صائب یگانه منبع کهنی است که این رباعی در آن به نام مهستی آمده است. مهستی پژوهان معاصر نیز توجه چندانی به این منبع و رباعی ثبت‌شده در آن نداشته‌اند.

عیوقی
 گر دوش نخورده [ای] شراب ای ساقی
 و سحر نکرده‌ای بدان دست چو سیم

[۱۰]
 از چیست دو چشم تو خراب ای ساقی
 آن آتش چیست اندر آب ای ساقی

این رباعی در میان منابع کهن، تنها در جُنگ مورد بررسی به نام عیوقی آمده است. گرچه زبان رباعی و سه‌قافیه‌ای بودن آن نشانی از قدمت ندارد و باید در انتساب آن به شاعری از اوایل قرن پنجم تردید کرد.

وقال^۲
 اول ز همه جهان بپرداخت مرا
 چون دف بزد و چو چنگ بنواخت مرا

[۱۱]

چون نای دمم داد لبش پس چو رباب ناکام به هر دهن بینداخت مرا ۷پ

الرباعی [۱۲]

با عارض چون سیم و بر چون سمنی پیرایه نیکوان هر انجمنی
چندان که به همّت بر و [بالای تو را] تقدیر همی‌کنم یک [آغوش منی]

این رباعی سروده‌ی اثر اخسیکتی است و در دیوان او آمده (ماهیار، ۱۳۵۷: ۱۱۳۲؛ میرافضلی، ۱۳۹۴: ۳۰۱).

الرباعی [۱۳]

شادم ز غمت که جای جان کرده‌امش روزی به کم و کیف نیازده‌امش
با این که چنین به‌ناز پرورده‌امش ترسم بنماند که بسی خورده‌امش ۱۵پ

این رباعی نیز از اثر اخسیکتی است؛ در نزهة‌المجالس به نام اثر آمده و در دیوان او نیز هست (شروانی، ۱۳۷۵: ۲۷۹؛ ماهیار، ۱۳۵۷: ۱۰۹۳؛ میرافضلی، ۱۳۹۴: ۲۶۰).

وقال [۱۴]

کس را ز هنر آب به جو می‌نرسد کز خون دلش سوسبو می‌نرسد
هر جای که مردمی‌ست چون مردم چشم بی آتش دل آب بدو می‌نرسد

این رباعی از کمال‌الدین اسماعیل است (۱۳۹۹: ۳۵۰).

وقال [۱۵]

بر هر طرفی بسی بکردم تک و پوی حقاً که نیافتم حریفی دلجوی
جز ز آینه همدمی نمی‌دارم چشم او نیز به یک نفس بگرداند روی

گردآورنده سفینه کهن رباعیات این رباعی را به «شمس گنجه» نسبت داده است (۱۳۹۵: ۲۹۸).

وقال [۱۶]

چون دید فسرده بر رخم ده‌تو اشک کرد از رخ من به آستین یک‌سو اشک
شمعم که مرا به ریش‌خند آن دل‌بند سر می‌بُرد و می‌سترد از رو اشک ۱۶ر

این رباعی در نزهة‌المجالس یک بار به نام «کمال اسماعیل» (شروانی، ۱۳۷۵: ۱۶۸) و بار دیگر به نام «سید اشرف» آمده است (همان: ۵۲۵). در خلاصة‌الاشعار فی الرباعیات به نام «کمال‌الدین اسمعیل» (ابوالمجد محمد بن مسعود تبریزی، ۱۳۸۱: ۶۰۰) و در سفینه کهن رباعیات به نام «رضی نیسابوری» (۱۳۹۵: ۱۵۶) نقل شده است. در مونس‌الاحرار جاجرمی با عنوان «ایضاً له [کمال‌الدین اسمعیل]» درج شده (جاجرمی، ۱۳۹۱: ۱۲۵) و در دیوان این شاعر نیز آمده است (کمال‌الدین اسماعیل، ۱۳۹۹: ۳۱۳). بگجانی به نقل از نزهة‌المجالس این رباعی را در دیوان سیدحسین غزنوی وارد کرده است (سیدحسین غزنوی، ۱۳۹۷: ۳۵۹).

وقال
دیدار تو مطرب دل مست من است
هر شب چشمم گهر به رشوة دهدم
نادیدن تو محنت پیوست من است
پندارد دیدن تو در دست من است
این رباعی در جُنْگ رباعی، در میان رباعیات اثیر اخصیکتی آمده است (میرافضلی، ۱۳۹۴: ۲۸۹). گردآورنده خلاصه‌الاشعار فی الرباعیات نیز آن را در مجموعه خود بدون ذکر نام سراینده آورده است (ابوالمجد محمد بن مسعود تبریزی، ۱۳۸۱: ۶۰۰).

[۱۸]
گفتی که چو خسته شد دل از مهر منت
ای مطلع خورشید زه پیرهنت
از لعل مفرّجی نهم در دهننت
دیدیدی که چو صبح اوّل آمد سخنت
در میان رباعیات امامی هروی یک رباعی هست که مصرع‌های اوّل و چهارم آن به ترتیب مطابق مصرع‌های سوم و چهارم رباعی فوق است (نک: میرافضلی، ۱۳۹۴: ۴۷۱).

وقال
زلفت صنما ز بخت بی‌فرمان‌تر
خطّ تو مرا به بندگی می‌خواند
در پای افتاد و گشت سرگردان‌تر
هرگز نبود خطی از این خوش‌خوان‌تر
بیت دوم این رباعی بدون ذکر نام سراینده و با اندکی اختلاف در جُنْگ شماره ۱۰۹۴ کتابخانه لیدن آمده است (جُنْگ نظم و نثر: ۱۲۸).

[۲۰]
وقال
ای دست جفای تو چو زلف تو دراز
دی دست ز آستی برون کرده به عهد
وی بی سببی گرفته پای از من باز
و امروز کشیده پای در دامن ناز
این رباعی که به انوری (۱۳۷۶، ج ۲: ۹۹۶) و سعدی (۱۳۲۰: ۳۸۹) منسوب است، در مجموعه شماره ۲۰۵۱ کتابخانه ایاصوفیا بدون ذکر نام سراینده آمده است (سزّاج تبریزی، ۷۳۰ق: ۲۸۹پ).

[۲۱]
وقال
[آن] سرو سهی که جمله قدهاش ره‌ی‌ست
نرگس گفتا چو چشمش‌ام، لاله چو رخ
گفتا که مرا قامت آن سرو سهی‌ست
یارب چه دماغ‌ها که در مغز تهی‌ست

[۲۲]
وقال
دوش از سر پای یار با ما بنشست
نه شاد شدم دوش، نه غمگین امروز
باز از سر دست عهدم امروز شکست
کان از سر پای بود و این از سر دست
رباعی فوق از رباعیات منسوب به اوحدالدین کرمانی است (۱۳۶۶: ۳۰۷).

[۲۳]

گیرم که مسیحی، دم تو چند خورم زخم از قبل مرهم تو چند خورم
 من عذر تو و تو جرم من چند نهی تو خون من و من غم تو چند خورم
 رباعی فوق در نزهةالمجالس به نام «نظامی» درج شده است (شروانی، ۱۳۷۵: ۲۸۵). نفیسی نیز این رباعی را در دیوان نظامی آورده است (نظامی گنجوی، ۱۳۶۸: ۳۵۵).

[۲۴]

وقال
 اول به هزار ناز بنواختیم و آخر به هزار درد بگداختیم
 چون مهره بلعجب همی باختیم چون جمله تو را شدم برانداختیم
 رباعی فوق در جُنگ شماره ۲۸۰ کتابخانه چلبی بدون ذکر نام سراینده آمده است (المتطَب، ۷۶۳ق: ۷۲). مؤلف روح‌الارواح نیز این رباعی را در کتاب خود نقل کرده است (سمعی، ۱۳۶۸: ۳۵). همچنین، این رباعی در کلیات شمس با کمی اختلاف و مطلع «اول به هزار لطف بنواخت مرا» آمده است (مولانا، ۱۳۷۸، ج: ۸: ۴).

[۲۵]

وقال
 ای لاله مگر رای تماشا زده‌ای کآن گنبد سرخ را به صحرا زده‌ای
 وآن خیمه واژگونه لعلی را خوش بر سر یک ستون مینا زده‌ای
 این رباعی در نزهةالمجالس به نام «اشهری» آمده است (شروانی، ۱۳۷۵: ۲۱۱).

[۲۶]

وقال
 هر شب به سر کوی تو آیم پسرا آیم به دو پا و بازگردم بسرا
 از خون دلم قدح برون شد بسرا آری پسرا غم تو آید بسرا ۱۸

[۲۷]

فی القد و القامه
 هرچند که قدّ بی‌بدل دارد سرو پیش قد یارم چه محل دارد سرو
 وین طرفه که گوید قد من چون قد اوست یارب چه دماغی به‌خلل دارد سرو
 رباعی فوق در نزهةالمجالس به نام «مبارکشاه» ثبت شده است (همان: ۳۷۸). این رباعی به کلیات شمس نیز راه یافته است (مولانا، ۱۳۷۸، ج: ۲۶۳).

[۲۸]

غیر هذا المعنی
 می‌آمد و خوش‌خوش نظری می‌افکند بر هر طرف از لب شکری می‌افکند
 پنهان به‌کرشمه سوی من می‌نگریست وز ناز نظر بر دگری می‌افکند

این رباعی در نزهةالمجالس به نام «جمال سقا» آمده است (شروانی، ۱۳۷۵: ۴۲۹).

ایضاً [۲۹]
 چون بشنیدم که گشت پیدا کینش
 سیلاب برانگیختم از چشمه چشم
 بنشست غباری ز من مسکینش
 باشد که بگردد آن دل سنگینش
 (همان: ۴۶۹؛ بدون ذکر نام سراینده).

ایضاً [۳۰]
 دردت به دل سوخته ریش کشم
 چون شمع اگر سرم ببری صد بار
 وز مهر تو طعنه بدانیش کشم
 خندان خندان سری دگر پیش کشم

ایضاً [۳۱]
 گل پای نهاد در ره زیبایی
 تو پای به باغ درنه ای بینایی
 بر دست گرفته بوستان آرای
 تا دست بدارد گل ازین رعنائی
 (همان: ۲۲۳؛ به نام «مجیر بیلقانی»).

[۳۲]
 دلدار خطی بی نقطه آورد برون
 می گفت به دعوی که دلت بستانم
 وز دیده من نیل و شط آورد برون
 چندانش ندادم که خط آورد برون
 بیت دوم این رباعی بدون ذکر نام سراینده در روضةالناظر آمده است (عبدالعزيز كاشانی: ۲۳۴ر).

کمال اسمعیل [۳۳]
 آن بت که رخس رشک گل و یاسمن است
 دیدم به رهش ز لطف چون آب روان
 وز غمزه شوخ فتنه مرد و زن است
 آن آب روان هنوز در چشم من است
 این رباعی در نزهةالمجالس با قدری اختلاف در بیت نخست، به نام «جمال اشهری» آمده است (شروانی، ۱۳۷۵: ۳۰۵). رباعی بعدی در نزهةالمجالس به نام کمال اسماعیل است و احتمال جابه جایی عناوین وجود دارد. در روضةالناظر فقط بیت دوم این رباعی، بدون ذکر نام سراینده نقل شده است (عبدالعزيز كاشانی: ۲۳۴ر). این رباعی به مهستی گنجه ای نیز نسبت داده شده است (محرابی، ۱۳۸۲: ۱۴۳). در میان رباعیات منسوب به ابن یمن، یک رباعی هست که در بیت دوم با رباعی فوق مشترک است (نک: ابن یمن فریومدی، ۱۳۴۴: ۶۳۴). این رباعی در دیوان کمال اسماعیل نیامده است. در میان منابع کهن نیز تا جایی که نگارنده جست و جو کرده، جای دیگری به کمال اسماعیل نسبت داده نشده است.

[ابیاتی که بر وزن رباعی است و رباعیات نصاب الصبیان]

فی فرج الاصابع [۳۴]

بُصم و عَتَب و زَتب چهارم فتر است
(فراهی، ۱۳۶۱: ۲۹).

اینها همه چیست فرجه‌های شبر است

فی ازواج النبی علیه السلام

نه جفت نبی که پاک بودند همه
با امّ حبیبه حفصه بود و زینب
(همان: ۴۹).

[۳۵]

بد عایشه و خدیجه محترمه
میمونه، صفیه، سوده، امّ سلمه

۶۱

فی اولاده علیه السلام

فرزند نبی قاسم و ابراهیم است
با فاطمه و رقیه، امّ کلثوم
(همان: ۴۸).

[۳۶]

پس طیب و طاهر از در تعظیم است
زینب شمر ار تو را سر تعلیم است

فی السور المدنیة

نور و حج و انفال مدینی می‌دان
پنج اول و قد سمع و رعد است و حدید
(همان: ۵۲ و ۵۳).

[۳۷]

با لم یکن و زلزلت، احزاب همان
فتح و پس و پیش و دهر و نصر و رحمان
۶۱

فی اسماء الشهور [کذا] التریکه

موش و گاو و پلنگ و خرگوش شمار
آنگاه به اسب و گوسفند است حساب
(همان: ۵۸).

[۳۸]

زین چار چو بگذری نهنگ آید و مار
حمدونه و مرغ و سگ و خوک آخر کار
۶۵

۴-۲. نسخه شماره F.738 کتابخانه دانشگاه استانبول

رباعی

چشمت به کرشمه از سر طنّازی
گوی که در این چه دیده باشد چشمت

[۱]

دی گفت شبی به وصل من پردازی
جز آنکه همی‌کند به مردم بازی

رباعی فوق در دیوان کمال اسماعیل آمده و سروده اوست (کمال الدین اسماعیل، ۱۳۹۹: ۲۶۹). مؤلف روضه‌الناظر نیز این رباعی را به نام «کمال» در مجموعه خود آورده است (عبدالعزیز کاشانی: ۲۷۱پ).

[۲]

الرباعی

طبعم چو دو چشم تو دژم می‌گردد / پشتم ز دو زلف تو به خم می‌گردد
جانم به امید آنکه از غم برهد / همچون کمرت گرد عدم می‌گردد

این رباعی در نزهةالمجالس به نام «کمال اسماعیل» آمده است (شروانی، ۱۳۷۵: ۴۱۳). گردآورنده روضةالناظر بیت دوم آن را بدون ذکر نام سراینده در مجموعه خود نقل کرده است (عبدالعزیز کاشانی، ۲۳۳ر). گردآورندگان مجموعه شماره ۳۷۶۶ کتابخانه اسعداندی (مجموعه رسایل و اشعار، ۷۲۵ق: ۱۰۵پ) و مجموعه شماره ۲۰۵۱ کتابخانه ایاصوفیا (سراج تبریزی، ۷۳۰ق: ۲۷۱پ)، این رباعی را بدون عنوان در مجموعه خود آورده‌اند. مؤلف انیس‌الوحدة بیت دوم آن را با عنوان «وله [کمال]» در کتاب خود نقل کرده است (گلستانه: ۱۷۹پ). این رباعی در دیوان کمال اسماعیل نیز آمده و سروده اوست (کمال‌الدین اسماعیل، ۱۳۹۹: ۲۷۴).

رباعی [۳]
روزی گیرم میان تو چون کمرت / یا همچو قبا تنگ درآیم به برت
ور هیچ شبی چو زلفت افتم به سرت / چون خط تو ناخوانده درآیم ز درت
(همان: ۲۶۰).

الرباعی [۴]
مشتاق توام روی به من نمایی / بیمار شوم به پرسشم نگرایی
صد بند بود مرا یکی نگشایی / آخر به چه کار دوستان بازایی
این رباعی که در انیس‌الوحدة با عنوان «وله [کمال‌الدین اسماعیل]» نقل شده (گلستانه: ۱۹۷ر)، در دیوان کمال اسماعیل نیز آمده و از او است (کمال‌الدین اسماعیل، ۱۳۹۹: ۲۳۵).

الرباعی [۵]
من بودم دوش و یار سیمین‌تن^۴ من / جمعی ز نشاط و عیش پیرامن من
اینها همه صبحدم پراکنده شدند / جز خون جگر که ماند بر دامن^۵ من
این رباعی که در نزهةالمجالس نیز نقل شده (شروانی، ۱۳۷۵: ۶۵۵)، در دیوان دو شاعر آمده است: کمال‌الدین اسماعیل (۱۳۹۹: ۲۳۰) و اثیر اخسیکتی (ماهیار، ۱۳۵۷: ۱۱۱۷).

الرباعی [۶]
ای هیچ نخورده غم به غم خوردن من^۶ / ناگشته به پرسشی به پیرامن من
یک بار در این تب به کنارم برگیر / باشد که بسوزد دل تو بر تن من
رباعی فوق سروده کمال‌الدین اسماعیل است و در دیوان او آمده است (۱۳۹۹: ۲۸۳). مؤلف روضةالکتاب و حدیقةالالباب نیز آن را در کتاب خود نقل کرده است (القونوی، ۱۳۴۹: ۴۸).

رباعی [۷]

هم بر سر آن نه‌ای که ما را بینی
وآن حال که دیده‌ای یکی وایینی
برخیز و به نظاره احوال من آی
گر دل دهدت که درد دل‌ها بینی

این رباعی در دیوان کمال‌الدین اسماعیل آمده است (۱۳۹۹: ۲۸۶).

[۸]

گفتم که سر زلف تو چنبر دارد
گر سر نبریش عیش خوش‌تر دارد
گفت ار نبرم سرش جهان بردارد
زیرا که ندانی که چه در سر دارد

[۹]

گفتم چه کنم ز عشق تو؟ گفت حذر
گفتم به چه آیم بر تو؟ گفت به سر
گفتم چه خورم در هوست؟ گفت جگر
گفتم به چه یابم رخ تو؟ گفت به زر

این رباعی در نزهة‌المجالس به نام «کمال اصفهانی» آمده است (شروانی، ۱۳۷۵: ۴۸۷)، اما در دیوان کمال اسماعیل نیست. گردآورنده سفینه شماره ۹۰۰ کتابخانه مجلس نیز آن را بدون ذکر نام سراینده در مجموعه خود نقل کرده است (سفینه شعر: ۵۴۲ و ۵۴۳).

[۱۰]

چون با تو کنم غم کهن را سر باز
عشقت گوید که دیده و دل در باز
وآن دم که غمت رسد به پیشش سرباز
دل پای‌برهنه می‌رود، جان سرباز

[۱۱]

در مهره عشق باختن با دگران
چون شمع گزین گذاختن با دگران
بدخویی چیست؟ جمله خود را بودن
خوش‌خویی چیست؟ ساختن با دگران

رباعی فوق از رباعیات منسوب به اوحدالدین کرمانی است (اوحدالدین کرمانی، ۱۳۶۶: ۲۰۲؛ میرافضلی، ۱۳۹۴: ۴۱۰).

[۱۲]

گفتم دل من برد سر زلف تو باز
ترسم که بدارد و به من ندهد باز
گفتا سر زلف باز از آن کردم [باز]
دانم سر او بود به دلاری باز^۲

[۱۳]

میدان فراخ عشق بی‌پایان است
وآنچ از تو تو را^۱ دور کند عشق آن است
این عشق مپندار که بی‌درمان است
خود را بگذار، عاشقی آسان است

[۱۴]

چشمم چو بر آن روی نکو^۹ می‌آید
 هر جا که سیه‌گلیمی آشفته‌سری‌ست
 خونابه به‌جای آب از او می‌آید
 در حلقه زلف تو فرومی‌آید
 این رباعی در دیوان کمال‌الدین اسماعیل آمده و از او است (۱۳۹۹: ۲۵۶).

[۱۵]

تا این دل محنت‌زده آهنگ تو کرد
 خود می‌داند که تنگ‌روزی‌ست دلم
 جان در سر کار رخ گلرنگ تو کرد
 زین‌روی طمع در دهن تنگ تو کرد
 رباعی فوق در نزهة‌المجالس با عنوان «و له [کمال اصفهانی]» نقل شده است (شروانی، ۱۳۷۵: ۴۰۸). مؤلف روضة‌الناظر بیت دوم آن را بدون ذکر نام سراینده در مجموعه خود آورده است (عبدالعزیز کاشانی: ۲۳۲ ر). این رباعی در خلاصة‌الاشعار فی الرباعیات (ابوالمجد محمد بن مسعود تبریزی، ۱۳۸۱: ۶۰۵)، سفینه کهن رباعیات (۱۳۹۵: ۲۰۶) و مجموعه لالاسماعیل (عبدالکریم بن اصیل جاربردی و دیگران، ۷۴۱-۷۴۲ق: ۵۶، ۷۳ب و ۱۵۴الف)، به نام کمال‌الدین اسماعیل آمده است. گردآورنده بیاض علا مرنندی نیز آن را در مجموعه خود آورده است (علا مرنندی، ۱۳۹۱: ۴۸الف). این رباعی از کمال‌الدین اسماعیل است و در دیوان او نیز هست (۱۳۹۹: ۲۶۴).

[۱۶]

اشکم که ز خون دل همی ناشادست
 مگذار که بر خاک درت می‌گلتد
 از بی‌آبی به چشم من افتادست
 آخر نه چنان که هست مردم‌زادست
 این رباعی که در نزهة‌المجالس نیز آمده (شروانی، ۱۳۷۵: ۶۵۵)، از کمال‌الدین اسماعیل است و در دیوان او آمده است (۱۳۹۹: ۲۷۵).

[۱۷]

زلف تو که در سیه‌گری چاکر توست
 سر بر زانو چرا نهاده‌ست چو من
 گویی که ز مشک افسری بر سر توست
 آخر نه به ناز روز و شب در بر توست ۲۲پ
 رباعی فوق در نزهة‌المجالس (شروانی، ۱۳۷۵: ۳۲۱)، روضة‌الناظر (عبدالعزیز کاشانی: ۲۶۹پ) و سفینه کهن رباعیات (۱۳۹۵: ۱۸۰) به نام کمال اسماعیل آمده است. گردآورنده بیاض علا مرنندی نیز آن را در مجموعه خود آورده است (علا مرنندی، ۱۳۹۱: ۴۸الف). این رباعی سروده کمال‌الدین اسماعیل است و در دیوان او نیز هست (۱۳۹۹: ۲۵۲).

[۱۸]

الرباعی
 دایم باید در غم عشق افزودن
 هرچند که عشق سربه‌سر رسوایی‌ست
 عشق اولی‌تر ز هر هوس بیمودن
 انصاف بده، خوش است عاشق بودن

[۱۹]

رباعی
 از غایت لطف باده لعل‌اندام
 بنگر که چه یافت خاصیت شیشه و جام

با یکدگر البتّه درونشان صافیست با آنکه میان هر دو خون است مدام

رباعی [۲۰]

هجران تو چون به شب رساند روزم تا روز دو دیده در خیالت دوزم
از شمع سه گونه کار می‌آموزم می‌گیریم و می‌گذارم و می‌سوزم

در دیوان مسعود سعد یک رباعی آمده که در بیت دوم با رباعی فوق مشترک است (مسعود سعد سلمان، ۱۳۹۰: ۸۰۵).

رباعی [۲۱]

گر دست قبول برنهد بندم خوش آسوده به خدمتت کمر بندم خوش
مانندۀ شمع هر شب اندر پی تو هم سوزم، هم گیریم، هم خندم خوش

۲۶ر

[۲۲]

خطّ صنما چون شبه آمد بر یشم وآن خطّ بناگوش تو پوشید از چشم
خوبی و جمال با رخت می‌گویند ما پنبه گرفتیم تو دانی با پشم

[۲۳]

دوش آمد و بنشست به صد زیبایی برخاست ز زلفش این دل سودایی
می‌پیمودم زلفش و عقلم می‌گفت سودای سیاه است، چه می‌پیمایی

رباعی فوق در مختارنامه آمده و از عطار است (عطار نیشابوری، ۱۳۸۶: ۳۶۸).

[۲۴]

خال تو که سحریست مبین در چشمم با مردمک است^{۱۱} همنشین در چشمم
روزی هوس خال و خیالت کردم آن در جانم بماند و این در چشمم

در سفینه کهن رباعیات یک رباعی به نام «شمس گنجه» آمده که در بیت نخست با رباعی فوق مشترک است (۱۳۹۵: ۱۹۷). در این منبع رباعی دیگری نیز به نام «شمس گنجه» آمده که در بیت دوم با رباعی فوق مشترک است (همان: ۱۹۸).

۲۷ر

[۲۵]

آتش‌رویی پریر در ما پیوست دی آب رخم ببرد و عهدم بشکست
امروز اگر نه خاک پایش باشم فردا برود نه باد ماند در دست

رباعی فوق به مهستی منسوب است (محرابی، ۱۳۸۲: ۱۷۶). در میان منابع کهن نیز این رباعی در مجموعه شماره ۲۰۵۱ کتابخانه ایاصوفیا (سراج تبریزی، ۷۳۰ق: ۲۹۳پ)، مونس الاحرار (جاجرمی، ۷۴۱ق: ۱۱۸ر) و بیاض تاج‌الدین احمد وزیر (۷۸۲ق: ۳۲۷ر)، بدون ذکر نام سراینده آمده است.

[۲۶]

الرباعی
 در مجلس عشاق قراری دگر است
 وین باده عشق را خماری دگر است
 آن علم که در مدرسه‌ها می‌خوانند
 کاری دگر است و عشق کاری دگر است ۲۷پ
 این رباعی در کلیات شمس آمده است (مولانا، ۱۳۷۸، ج ۸: ۳۹).

۵. نتیجه‌گیری

جمع‌آوری و تدوین مجموعه‌های نظم و نثر فارسی و عربی در سده‌های هفتم، هشتم و نهم هجری در ناحیه‌ی آناطولی رواج زیادی داشته است. از مجموعه‌های متعدد برجای‌مانده از این دوره تاریخی و حوزه‌ی جغرافیایی چنین برمی‌آید که قالب رباعی محبوبیتی خاص در میان ادب‌دوستان آن ناحیه داشته است. علاوه بر مجموعه‌های پدیدآمده در این منطقه، مانند مجمع‌الرباعیات اثر ابوحنیفه عبدالکریم بن ابی‌بکر که صرفاً به رباعی اختصاص دارد، در دیگر سفینه‌ها و جُنگ‌ها نیز تعداد قابل توجهی رباعی از شاعران فارسی‌سرا و رباعی‌سرایان بومی آناطولی یافت می‌شود. تعداد رباعیات دو پاره‌ی جُنگ مورد بررسی نیز به نسبت اوراق باقی‌مانده از آن، قابل توجه است. گرچه جمع‌بندی و داوری نهایی در مورد رباعیات این منبع، به دلیل ناقص بودن آن ممکن نیست، می‌توان تحلیلی نسبی از رباعیات بخش‌های موجود آن ارائه کرد.

در مجموع، دو پاره‌ی این جُنگ ۵۹ رباعی (بدون احتساب رباعیات نصاب الصبیان) دارد که تنها چهار رباعی آن در پاره‌ی نخست (دستنویس کتابخانه‌ی اسماعیل صائب) اسم سراینده دارد. این جُنگ در رباعیات، از میان رباعی‌نامه‌های شناخته‌شده، بیشترین قرابت را با نزهة‌المجالس دارد؛ ۱۶ رباعی از مجموع ۵۹ رباعی این جُنگ در نزهة‌المجالس نیز آمده است. این مسئله می‌تواند نشان‌دهنده بهره‌گیری یونس بن ابی‌بکر از نزهة‌المجالس باشد. اما اختلاف‌هایی که این دو منبع در انتساب و ضبط بعضی از رباعیات مشترک دارند (نک: رباعیات شماره ۸ و ۳۳ در دستنویس کتابخانه‌ی اسماعیل صائب)، مانع از نتیجه‌گیری قاطع در این مورد می‌شود.

چنان‌که گفته شد، چهار رباعی در پاره‌ی نخست جُنگ نام سراینده دارد که هر چهار انتساب، حائز اهمیت است. جز رباعی منسوب به خیام (رباعی شماره ۸)، سه رباعی دیگر که به نام مهستی (رباعی شماره ۹)، عیوقی (رباعی شماره ۱۰) و کمال اسمعیل (رباعی شماره ۳۳) است، در منبع کهن دیگری به نام این شاعران نیامده و جُنگ مورد بررسی از این نظر منحصر به فرد است. گرچه با توجه به اینکه منابع دیگر این انتساب‌ها را پشتیبانی نمی‌کنند، باید در مورد آنها جانب احتیاط را نگاه داشت.

کاتب (گردآورنده) جُنگ در ذکر نام سراینندگان رباعیات امساک داشته و اکثر رباعیات را بدون نام شاعر نقل کرده است. در پژوهش حاضر سراینده برخی از این رباعیات به یاری منابع دیگر شناسایی شده است و در این میان کمال اسمعیل با ۱۵ رباعی بیشترین سهم را دارد. با این حال رباعیات زیادی هست که تنها در این منبع آمده و در دیگر منابع کهن نشانی از آنها نیست. نقل و ثبت این رباعیات در این جُنگ، حتی بدون ذکر نام سراینده نیز مغتنم است. برخی از این رباعیات می‌تواند سروده‌ی شاعران بومی محل گردآوری جُنگ (آناطولی) باشد.

رباعیات منتخب یونس بن ابی‌بکر مضامین متنوعی دارد. در یک توصیف کلی می‌توان گفت که اکثر رباعیات این جُنگ در دعوت به طرب و غنیمت شمردن فرصت و توصیف خلق‌وخو و زیبایی‌های معشوق است. در این میان معدود رباعیاتی نیز مضامین عارفانه و اندرزگونه دارد (برای نمونه نک: رباعیات شماره ۱۱ و ۱۳ در دستنویس کتابخانه‌ی دانشگاه استانبول).

در جُنگ مورد بررسی رباعیاتی هست که در یک یا چند مصرع با رباعی دیگری در منبعی دیگر اشتراک دارد (برای نمونه نک: رباعیات شماره ۴، ۵ و ۱۸ در دستنویس کتابخانه‌ی اسماعیل صائب). به نظر می‌آید در این موارد با اخذ و اقتباس شاعران از یکدیگر روبه‌رو هستیم؛ امری که در میان شاعران از قرون اولیه‌ی ادب فارسی رایج بوده، اما در قالب رباعی، به سبب کوتاهی آن، برجسته و تا حدودی مسئله‌ساز می‌شده است. این اقتباس‌ها گاهی ادب‌دوستان را در انتساب این رباعیات به شاعران و تشخیص صورت اصیل و اولیه‌ی آنها به سرگردانی کشانده است.

پی‌نوشت

۱. اصل: نیست ازیشان.
۲. بین این رباعی و رباعی قبلی که به نام عیوقی است، دو بیت عربی با عنوان «تشبیه العذار» آمده است. به این ترتیب و با توجه به توضیحی که پیش‌تر دربارهٔ عنوان «و قال» در این جُنگ داده شده است، مرجع این عنوان نمی‌تواند عیوقی باشد.
۳. اصل: +از.
۴. اصل: سیمین‌بر؛ متن = دیوان کمال.
۵. اصل: پیرامن؛ متن = دیوان کمال.
۶. اصل: غم بخوردن من؛ متن = دیوان کمال.
۷. اکثر کلمات این رباعی بدون نقطه کتابت شده است. از خوانش خود چندان مطمئن نیستم.
۸. اصل: مرا.
۹. اصل: نیکو.
۱۰. این رباعی در حاشیهٔ بالای قصیده‌ای از سنایی کتابت شده است. نام سنایی در صدر این قصیده به گونه‌ای کتابت شده است که آن را از آن این رباعی نیز می‌توان دانست.
۱۱. اصل: یا مردمکیست.

منابع

- ابن‌بیمین فریومدی (۱۳۴۴) دیوان اشعار، به اهتمام حسینعلی باستانی‌راد، تهران: کتابخانهٔ سنایی.
- ابوالمجد محمد بن مسعود تبریزی (۱۳۸۱) سفینهٔ تبریز، چاپ عکسی از روی نسخهٔ خطی کتابخانهٔ مجلس شورای اسلامی، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- ابوحنیفه عبدالکریم بن ابی‌بکر (۱۳۸۹) «مجمع الرباعیات (کهن‌ترین رباعی‌نامهٔ فارسی)»، تصحیح بهروز ایمانی، منتشر شده در اوراق عتیق، به کوشش سید محمدحسین حکیم، دفتر اول، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ص ۱۷ تا ۵۴.
- افشین‌وفایی، محمد (۱۴۰۰) «در حاشیهٔ ایران‌شناسی (۱۰)»، بخارا، ش ۱۴۶، ص ۱۵۵ تا ۱۷۵.
- القونوی، ابوبکر بن الزکی المتطّلب (۱۳۴۹) روضة‌الکتاب و حدیقه‌الالباب، تصحیح میر ودود سیدیونس، تبریز: انتشارات دانشکدهٔ ادبیات و علوم انسانی تبریز.
- المتطّلب، مسعود بن منصور بن احمد (۷۶۳ق) جُنگ نظم و نثر، نسخهٔ خطی، کتابخانهٔ سلیمانیه (مجموعهٔ چلبی عبدالله افندی)، ۲۸۰.
- انوری (۱۳۷۶) دیوان، تصحیح محمدتقی مدرّس رضوی، ج ۲، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- اوحدالدین کرمانی (۱۳۶۶) دیوان رباعیات، به کوشش احمد ابومحبوب، تهران: سروش.
- بیاض تاج‌الدین احمد وزیر (۷۸۲ق) نسخهٔ خطی، کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه اصفهان، ۱۱۹۴.
- جاجرمی، محمد بن بدر (۷۴۱ق) مونس الاحرار فی دقائق الاشعار، نسخهٔ خطی، کتابخانهٔ مجلس شورای اسلامی، ۱۱۲۷۲ و ۱۱۲۷۳.
- جُنگ نظم و نثر (بی‌تا) نسخهٔ خطی، کتابخانهٔ لیدن، ۱۰۹۴.
- دانش‌پژوه، محمدتقی (۱۳۴۸) فهرست میکروفیلم‌های کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران، ج ۱، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- رشیدی، یاراحمد (۱۳۶۷) رباعیات خیتام (طربخانه)، تصحیح جلال‌الدین همایی، تهران: هما.
- سراج تبریزی، محمود بن احمد (۷۳۰ق) مجموعهٔ اشعار، نسخهٔ خطی، کتابخانهٔ ایاصوفیا، ۲۰۵۱.
- سعدی (۱۳۲۰) کلیات، به اهتمام محمدعلی فروغی، تهران: بروخیم.
- سفینهٔ اشعار (بی‌تا) نسخهٔ خطی، کتابخانهٔ گنج‌بخش پاکستان، ۱۴۴۵۶.
- سفینهٔ شعر (بی‌تا) نسخهٔ خطی، کتابخانهٔ مجلس شورای اسلامی، ۹۰۰.

- سفینه کهن رباعیات (۱۳۹۵) تصحیح ارحام مرادی و محمد افشین‌وفایی، تهران: سخن.
- سمعانی، شهاب‌الدین احمد (۱۳۶۸) *زوح الارواح فی شرح اسماء الملک الفتح*، تصحیح نجیب مایل هروی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- سیدحسن غزنوی (۱۳۸۹) ترجمه منظوم وصیت امام علی به امام حسین (علیهما السلام)، تصحیح جواد بشری، تهران: میراث مکتوب.
- سیدحسن غزنوی (۱۳۹۷) دیوان، تصحیح عباس بگ‌جانی، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- شروانی، جمال خلیل (۱۳۷۵) *نزهة المجالس*، تصحیح محمدمامین ریاحی، چاپ دوم، تهران: انتشارات علمی.
- صفری آق‌قلعه، علی (۱۳۹۵) اشعار فارسی پراکنده در متون تا سال ۷۰۰، (ج ۲)، تهران: انتشارات دکتر محمود افشار با همکاری انتشارات سخن.
- عبدالعزیز کاشانی (بی‌تا) *روضه‌الناظر و نزهة‌الخاطر*، نسخه خطی، کتابخانه دانشگاه استانبول، ۷۶۶.
- عبدالکریم بن اصیل جاربردی و دیگران (۷۴۲-۷۴۱ق) *مجموعه اشعار و مراسلات*، نسخه خطی، کتابخانه سلیمانیه ترکیه (مجموعه لالاسماعیل)، 487R.
- عطار نیشابوری، فریدالدین (۱۳۸۶) *مختارنامه*، تصحیح محمدرضا شفیعی کدکنی، ویرایش دوم، تهران: سخن.
- علا مرندی (۱۳۹۱) *غزل‌هایی از حافظ: نخستین نسخه یافت‌شده از زمان شاعر*، به کوشش علی فردوسی، تهران: دیپایه.
- عوفی، محمد (۱۳۳۵) *لباب‌الالباب*، به کوشش سعید نفیسی، تهران: کتابفروشی ابن‌سینا.
- فراهی، ابونصر (۱۳۶۱) *نصاب الصبیان*، به اهتمام محمدجواد مشکور، تهران: انتشارات اشرفی.
- کمال‌الدین اسماعیل (۱۳۹۹) *دیوان (غزلیات و رباعیات)*، تصحیح محمدرضا ضیاء، تهران: انتشارات دکتر محمود افشار با همکاری انتشارات سخن.
- گلستانه، محمود بن محمود (بی‌تا) *انیس‌الوحده و جلیس‌الخلوة*، نسخه خطی، کتابخانه مرعشی، ۱۲۰۳۹.
- ماهیار، عباس (۱۳۵۷) «دیوان اثیر اخیسکتی»، به‌راهنمایی مهدی محقق، رساله دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه تهران.
- مجموعه رسایل و اشعار (۷۲۵ق) نسخه خطی، کتابخانه اسعدافندی، ۳۷۶۶.
- محرابی، معین‌الدین (۱۳۸۲) *مهستی گنجه‌ای: بزرگترین زن شاعر رباعی سراء*، تهران: توس.
- مسعود سعد سلمان (۱۳۹۰) دیوان، تصحیح محمد مهیار، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- مولانا، جلال‌الدین محمد (۱۳۷۸) *کلیات شمس*، تصحیح بدیع‌الزمان فروزانفر، جلد هشتم، تهران: امیرکبیر.
- میرافضلی، سیدعلی (۱۳۸۲) *رباعیات خیام در منابع کهن*، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- میرافضلی، سیدعلی (۱۳۹۴) *جُنگ رباعی*، تهران: سخن.
- میرافضلی، سیدعلی (۱۳۹۹) *رباعیات خیام و خیامانه‌های پارسی*، تهران: سخن.
- نظامی گنجوی (۱۳۶۸) دیوان، تصحیح سعید نفیسی، تهران: انتشارات فروغی.
- یونس بن ابی‌بکر (۶۸۱ق الف) *جُنگ نظم و نثر*، نسخه خطی، کتابخانه اسماعیل صائب ترکیه، ۳۷۷۵.
- یونس بن ابی‌بکر (۶۸۱ق ب) *جُنگ اشعار*، نسخه خطی، کتابخانه دانشگاه استانبول، F.738.

References

- Abdulaziz Kashani. (n. d.). *Rawdat al-Nāzīr wa Nuzhat al-Khātīr* (Manuscript No. 766). Istanbul: Istanbul University Library. [In Persian]
- Abdulkarim ibn Asil Jarbardi et al. (742–741AH/1341–1340). *Collection of Poems and Correspondences* (Manuscript 487R). Istanbul: Suleymaniye Library (Lala Ismail Collection). [In Persian]
- Abu al-Majd Mohammad ibn Mas'ud Tabrizi. (1381/2002). *The Safīne of Tabriz, Facsimile Edition from the Manuscript Preserved in the Library of the Islamic Consultative Assembly*. Tehran: Markaz-e Nashr-e Daneshgahi. [In Persian]
- Abu Hanifa Abd al-Karim ibn Abi Bakr. (1389/2010). "Majma' al-Rubā'īyyāt (The Oldest Persian *Rubā'ī* Collection)" (B. Imani, ed.). In M. Hakim. (ed.). *Awrāq-e 'Atīq* (Vol. 1). Tehran: Library, Museum and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly. [In Persian]
- Afshin-Vafae, M. (1400/2021). "On the Margins of Iranian Studies (10)". *Bukhara*, No. 146: 155-175. [in Persian]
- Ala Marandi. (1391/2012). *Ghazals of Hafiz: The Earliest Surviving Manuscript from the Poet's Time* (A. Ferdowsi, ed.). Tehran: Dibayeh. [In Persian]
- Anvari. (1376/1997). *Diwan* (M. Modarres Razavi, ed.). Tehran: Entesharat-e Elmi va Farhangi. [In Persian]

- Attar Neyshaburi, F D. (1386/2007). *Mukhtarnameh* (M. Shafiee Kadkani, ed.) (2nd ed.) Tehran: Sokhan. [In Persian]
- Awfi, M. (1335/1956). *Lubāb al-Albāb* (S. Nafisi, ed.). Tehran: Ketabforushi-ye Ebn-e Sina. [In Persian]
- Awhad al-Din Kermani. (1366/1987). *Diwan of Rubā'īyyāt* (A. Abu-Mahbub, ed.). Tehran: Soroush. [In Persian]
- Bayaz-e Taj al-Din Ahmad-e Vazir*. (782AH/1380). (Manuscript No. 1194). Isfahan: Central Library of the University of Isfahan. [In Persian]
- Danesh-Pazhuh, M. (1348/1969). *Catalogue of Microfilms of the Central Library of the University of Tehran* (Vol. 1). Tehran: University of Tehran Press. [In Persian]
- Farahi, A. N. (1361/1982). *Niṣāb al-Ṣibyān* (M. Mashkur, ed.). Tehran: Ashrafi Publication. [In Persian]
- Golestane, M. M. (n. d.). *Anīs al-Wahda wa Jalīs al-Khilwa* (Manuscript 12039). Qom: Mar'ashi Library. [In Persian]
- Ibn Yamin Faryumadi. (1344/1965). *Diwan* (H. Bastani-Rad, ed.). Tehran: Ketabkhane-ye Sanaee. [In Persian]
- Jajarmi, M. B. (741AH/1340). *Mūnis al-Ahrār fī Daqāyiq al-Aṣ'ār* (Manuscripts Nos. 11272 and 11273). Tehran: Library of the Islamic Consultative Assembly. [In Persian]
- Jung of Poetry and Prose*. (n. d.). (manuscript 1094). Leiden: Leiden University Library. [In Persian]
- Kamal al-Din Esmail. (1399/2020). *Diwan (Ghazals and Rubā'īyyāt)* (M. Zia, ed.). Tehran: Dr. Mahmoud Afshar Publication in cooperation with Sokhan. [In Persian]
- Majmū'e-ye Rasā'il va Aṣ'ār*. (725AH/1325). (Manuscript No. 3766). Istanbul: Library of As'ad Efendi. [In Persian]
- Mahyar, A. (1357/1978). *Diwan of Athir Akhsikati* [Doctoral dissertation, University of Tehran]. [In Persian]
- Mas'ud Sa'd Salman. (1390/2011). *Diwan* (M. Mahyar, ed.). Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies. [In Persian]
- Mawlana, J. D. M. (1378/1999). *Kulliyāt of Shams* (B. Furuzanfar, ed.). (Vol. 8). Tehran: Amirkabir. [In Persian]
- Mehrabi, M. D. (1382/2003). *Mahsati Ganje'i: The Greatest Female Rubā'ī Poet*. Tehran: Toos. [In Persian]
- Mirafzali, S. A. (1382/2003). *The Rubā'īyyāt of Khayyām in Ancient Sources*. Tehran: Markaz-e Nashr-e Daneshgahi. [In Persian]
- Mirafzali, S. A. (1394 / 2015). *Jung of Rubā'īyyāt*. Tehran: Sokhan. [In Persian]
- Mirafzali, S. A. (1399/2020). *Rubā'īyyāt of Khayyām and Khayyamic Verses in Persian*. Tehran: Sokhan. [In Persian]
- al-Mutatabbib, M. M. A. (763AH/1361). *Jung of Poetry and Prose* (Manuscript No. 280). Sulaymaniyah: Sulaymaniyah Library (Chalabi Abdullah Efendi Collection). [In Persian]
- Nasiruddin Tusi. (1390/2011). *Selected Works*. Tehran: Alhoda. [In Persian]
- Nizami Ganjavi. (1368/1989). *Diwan* (S. Nafisi, ed.). Tehran: Foroughi Publication. [In Persian]
- Old Safīne of Rubā'īyyāt*. (1395/2016). (A. Moradi & M. Afshin-Vafae, eds.). Tehran: Sokhan. [In Persian]
- Sa'di. (1320/1941). *Complete Works* (Mohammad-Ali Foroughi, ed.). Tehran: Boroukhim. [In Persian]
- Al-Qunawi, A. B. Z. M. (1349/1970). *Rawdat al-Kuttāb wa Hadīqat al-Albāb* (M. W. Seyyed-Yunesi, ed.). Tabriz: Tabriz University Faculty of Literature and Humanities Publications. [In Persian]
- Rashidi, Y. (1367/1988). *Rubā'īyyāt of Khayyām (Ṭarabxāne)* (J. Homaei, ed.). Tehran: Homa. [In Persian]
- Safari Aq Qal'e, A. (1395/2016). *Persian Poems Scattered in Texts up to 700 AH*. Tehran: Dr. Mahmoud Afshar Publication in collaboration with Sokhan. [In Persian]
- Safīne of Poems*. (n. d.). (Manuscript No. 14456). Islamabad: Library of Ganjbakhsh. [In Persian]
- Safīne of Poems*. (n. d.). (Manuscript No. 900). Tehran: Library of the Islamic Consultative Assembly. [In Persian]
- Sam'ani, S. A. (1368/1989). *Rawḥ al-Arwāḥ fī Ṣarḥ Asmā' al-Malik al-Faṭṭāḥ* (N. Mayel Heravi, ed.). Tehran: Elmi va Farhangi Publication. [In Persian]
- Sarraj Tabrizi, M. A. (730AH/1330). *Jung of Poems* (Manuscript No. 2051). Istanbul: Ayasofya Library. [In Persian]
- Seyyed Hasan Ghaznavi. (1389/2010). *Poetic Translation of Imam Ali's Will to Imam Husayn (peace be upon them)* (J. Bashari, ed.). Tehran: Miras-e Maktub. [In Persian]
- Seyyed Hasan Ghaznavi. (1397/2018). *Diwan* (A. Begjani, ed.). Tehran: Library, Museum and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly. [In Persian]
- Shervani, J. K. (1375/1996). *Nuzhat al-Majālis* (M. Riahi, ed.) (2nd ed.). Tehran: Entesharat-e Elmi. [In Persian]

- Younes ibn Abi Bakr. (681/1282a). *Jung of Poetry and Prose* (Manuscript No. 3775). Ankara: Ismail Sa'ib Library. [In Persian]
- Younes ibn Abi Bakr. (681/1282b). *Jung of Poems* (Manuscript No. F.738). Istanbul: University of Istanbul Library. [In Persian]